

DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2020.1\(33\).211968](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2020.1(33).211968)

УДК 009+304

Ольга Гомілко

ГУМОР ЯК АТРИБУТ РОЗУМУ ЧИ ТРИГЕР ХАЙПУ?

Філософське дослідження сміху поглиблює знання про людський розум. Завдяки сміху людина торкається меж раціональності, не руйнуючи їх — однак розширюючи. Розмежування сміху на гуморний (породжений гумором) та безгуморний допомагає, з одного боку, виокремити його суто людську форму, а з іншого — розглядати сміх як універсальну ознаку, котра є спільною для людського та тваринного світів. Поняття гуморної втіхи уможливорює розуміння механізму перетворення сміху на гуморний, завдяки котрому відбувається концептуальний зсув. Існує можливість переродження гумору в хайп. Тоді замість стимулювання концептуальних змін, котрі розширюють горизонт розуміння, відбувається їх звуження або маніпуляційне спрямування.

Ключові слова: безгуморний сміх, гумор, гуморна втіха, гуморний сміх, інкогруентність, концептуальний зсув, розум, тілесність, хайп.

Вступ: серйозність філософії vs легковажність сміху? Тема сміху в філософській традиції розроблена мало. Чому сміх як фундаментальна та різноманітна у своїх проявах людська здатність стоїть осторонь ключових філософських проблем? Мало того – нерідко філософію протиставляють легковажності сміху, вбачаючи в ній взірць серйозного ставлення до світу. Згідно з цією логікою, розуміння сміху мало додає до філософської справи. Насправді ж проблематика сміху вкрай евристична. Адже філософське дослідження сміху поглиблює знання про людський розум. Виявляється, що завдяки сміху людина торкається меж раціональності, однак не руйнуючи їх, а розширюючи.

Про відчуженість філософії від сміху свідчить і стереотипний образ філософа як глибокодумної й зажуреної людини, котра опанувала мистецтво приховувати свої емоції й переживання, тоді як сміх являє собою неабияку загрозу такому самоконтролю. Він уміть може перетворити пісний вираз обличчя розумника на гротескную маску блазня. Сміх постійно нагадує про безпорадність людини перед власною чуттєвою спонтанністю. До того ж, філософію лякають тілесні прояви сміху на кшталт спазматичних та імпульсивних викидів повітря з легень, що породжують різні звуки, спотворення виразу обличчя, виділення сліз, здригання тіла – ба навіть втрату його звичної постави, коли від реготу починають качатися по підлозі. Така подоба більше личить гомерівському герою, котрого шматують афекти, ніж урівноваженому філософу. Стриманість і сміх постають як несумісні людські риси. Відомий заклик Спінози до філософів не сміятись

і не плакати, а розуміти підкреслює метафізичну недовіру до сміху.

На відміну від філософського міркування, котре спирається на попередню роботу думки і є ментальним процесом, ширий, а не вдаваний сміх – це мимовільна *тілесна* реакція на дію певного подразника. Здається, що вміння сміятися не потребує жодних знань чи вмінь, зокрема лінгвістичних. Немовлята починають усміхатися набагато раніше, ніж говорити. Певно, усі знають, яке радісне захоплення викликають у них ігри в «ку-ку» й гойдалки. Очевидно, що дитячий сміх має тілесну природу. Та змусити людину сміятися може не лише тілесне відчуття, як-от лоскіт чи гойдання на гойдалці. Причиною сміху може стати *несподівана подія* (радісна зустріч із другом – або ж сумна звістка про його втрату). Відомо, що сміх не завжди є виявом радості. Відомий вислів «сміх крізь сльози» засвідчує його суперечливу природу, а ще ж може бути і сміх зневаги, і сміх огиди, і сміх злости, а також сміх страждання та страху. Життєвий досвід більше вказує на тілесну природу сміху. Складається враження, що сміх увиразнює в людині спонтанні неконтрольовані емоції тілесної природи, а тому постає як альтернатива розуму. Така настанова щодо сміху викликає багато запитань, а тому її варто переглянути в контексті міркувань про сміх як про ресурс людської раціональності.

Сміх як унікальна людська здатність? Одна з теоретичних причин вилучення сміху з кола раціональності – метафізична недовіра до тілесності. Тілесна природа сміху маргіналізує його філософське значення. Водночас складається парадоксальна ситуація: незважаючи на інтелектуальну зневагу до сміху, його розглядають як винятково людську характеристику. Відповідно, здатність людини сміятися вирізняє її від тварин. Відомий англійський філософ Роджер Скругон вважає, що «людина – єдина тварина, котра сміється, але схоже, що сміх належить також безсмертним. А тому відправною точкою для всіх досліджень сміху має бути гіпотеза, що він є властивістю розуму (ознакою, котра відрізняє людей і богів від тварин)» [Scruton 1986: 156]. Це твердження є засадничим для сучасного розуміння сміху, але воно потребує деяких уточнень.

Так, сучасні дослідження вказують на те, що з великою вірогідністю людина втрачає монополію на сміх, а тому не може вважатися єдиною істотою, котра спроможна сміятись. Існує достатня кількість доказів того, що тварини також демонструють поведінку, котра нагадує людський сміх [див.: Ross, Owren, Zimmermann 2009]. Ідеться про те, що в перебігу еволюції в таких ссавців, як примати, дельфіни, шурі та собаки, розвинулися неврологічні функції, завдяки яким вони спроможні видавати звуки, схожі на людський сміх. Виявилось, що сміх у шимпанзе, як і в людей, можна викликати лоскотом. Цікаво, що тілесні зони лоскоту в людей і багатьох

видів мавп збігаються. Нерідко людський регіт, спричинений лоскотом, більше нагадує тваринну реакцію, ніж людську. А тому все менше залишається аргументів на підтвердження думки, нібито сміх – виключно людське надбання. З іншого боку, сміх Джокера – героя однойменного фільму (2019 р.) Тодда Філіпса – це пронизливий, але вже соціально спричинений зойк розуму.

Утім, прямий зв'язок між сміхом і людським розумом викликає багато запитань. Повсякденний життєвий досвід більше свідчить про відсутність такого зв'язку. Та й аргументи на користь існування сміху в тварин ніби то суперечать тезі Р. Скрутона про сміх як атрибут виключно людського розуму. Усунути цю суперечність дає можливість поняття гумору, завдяки котрому сміх набуває унікально людського значення й дає підставити говорити про нього як про феномен раціональності. Гумор постає фактором культури, котрий виробляє людський сміх.

Саме звернення до сміху як експлікації раціонального в людині посилює увагу до нього в сучасній філософії. Видання під редакцією Джона Морреала (John Morreall) «Філософія сміху та гумору» [див.: The Philosophy of Laughter and Humor 1986], котру можна розглядати як хрестоматию з проблематики сміху та гумору, підтверджує сказане. У передмові Дж. Морреаль наголошує на тому, що звернення філософії до феномена сміху робить її більш наближеною до життя. Адже значна прогалина в його вивченні шкодить репутації філософії, котру продовжують сприймати як абстрактну сферу знань. А тим часом психологія, література, медицина, антропологія, соціологія, релігієзнавство й навіть біологія – котра, до речі, розглядає сміх як аномальний феномен, – здійснюють значний прорив у дослідженні сміху. Завдання філософії – розкрити таємницю сміху з тим, аби сміючись розуміти, а не плакати.

Варто зазначити, що посиленню в сучасній філософії уваги до сміху сприяє її ресоматизаційна налаштованість – коли тілесний компонент сміху більше прояснює його сутність, аніж збиває з пантелику в міркуваннях про неї. Саме маргіналізація концепту тілесності в контексті класичної дихотомії розум-тіло перешкоджає розпізнанню належності сміху до людської раціональності. Редукований лише до однієї субстанції – чи то мислення, чи протяжності – сміх втрачає свій сенс. У першому випадку філософське мислення наштовхується на потужний спротив реальності, для котрої тілесний компонент сміху є очевидним. А тому філософське міркування про сміх за межами тілесності видається суперечливим, тоді як ототожнення сміху з тілесною субстанцією перетворює його на руйнівний фактор мислення. Цікаво, що в обох редукціях сміху – ментальній і тілесній – він постає як ознака відмінності людини від тварин, що також не додає ясності

щодо нього.

Уникнути загрози змішування різних аспектів сміху дає можливість методологія 1) виходу за межі дуалізму духу й тіла та 2) подолання протиставлення людського світу тваринному. Відмова від дихотомічної природи сміху (чи тіло, чи розум) уможливило його розуміння, з одного боку, як спільної характеристики людського та тваринного, а з іншого – як унікальної людської властивості. Адже тоді сміх, завдяки тілесній природі, об'єднує людей і тварин, а його тлумачення як модусу раціональності виявляє в ньому специфічно людське начало.

Безгуморний сміх як універсальний сміх? Отже, важливою характеристикою сміху є тілесність, за межами котрої важко збагнути його сенс. Без реакції людського тіла на різного роду стимули, здебільшого тілесні, сміху немає. Уже згадувалося про такий тілесний стимул сміху, як подразнення шкіри, котрий, вважається, може провокувати не лише сміх у людини, але й щось на нього схоже в деяких видів тварин. Складається враження, що сміх від лоскоту – його найпростіша форма. Утім, людська реакція на лоскіт залишається незрозумілою з еволюційної точки зору. Питання про те, чому подразнення певних тілесних зон у людей і тварин викликає сміх, досі не отримало переконливої відповіді. Існує гіпотеза про лоскіт як форму захисту шкіри від укусів комах, але вона дуже хистка. З іншого боку, в історії відомі факти, коли лоскіт застосовували як метод торгур і навіть страти. Це свідчить про неоднозначність цього феномена, котру навряд чи можна пояснити рефлекторною реакцією шкіри людини на докучливих комах. Можливо, таємницю лоскоту допоможе розпізнати глибше розуміння сміху? Наразі лише обмежумося зауваженням щодо евристичного потенціалу вивчення так званих примітивних фізіологічних станів, котрі, очевидно, можуть сказати багато цікавого про природу людини. Повертаючись до міркувань про сміх, варто зазначити, що навіть такий його простий вид, як сміх від лоскоту, має метафізичний ресурс. Адже, з одного боку, такий сміх виражає базову фізіологічну реакцію, а з іншого – відкриває можливість віднайдення точок єдності онтології тілесності людини та тварини. Як видно, безгуморний сміх більше їх уподібнює, аніж розрізняє. А тому можна говорити про його онтологічну універсальність.

Як уже зазначалося, реактивний фізіологічний сміх можуть викликати не лише лоскоти. Таким фактором може стати й раптова зміна об'єкта сприйняття – наприклад, під час гри в «ку-ку» в немовлят або ж у моменти захвату від трюків ілюзіоніста в дорослих. Сміх, викликаний раптовою зміною сенсорного сприйняття, об'єднує зі сміхом від лоскоту те, що він також є безгуморним, бо в його виникненні гумор не задіяно.

Гумор як фактор культури. Перетворення сміху на виключно людський

феномен відбувається завдяки гумору. Саме гумор змушує людину сміятися так, як інші тварини цього робити не можуть. Виникнення гумору зумовлено людською потребою еволюційно зміцнити власну раціональність у культурі. А оскільки тварини не знають культури, то вони позбавлені й гумору. Тож гумор – це специфічно людський феномен, котрий вмонтовано в мережу завдань посилення людської раціональності в культурі. Розмежування сміху на гуморний і безгуморний допомагає, з одного боку, виокремити його суто людську форму, а з іншого – розглядати сміх як універсальну ознаку, котра є спільною для людського та тваринного світів. Отже, гумор визначає сміх як культурну прерогативу людини.

Перетворення сміху під впливом гумору на гуморний відбувається завдяки *vtīci* (amusement) – ментальному стану, завдяки якому людина переживає радість і задоволення. Дж. Морреаль у вступі до «Філософії сміху та гумору» припускає, що гумор стає ознакою сміху тоді, коли останній або викликано втіхою, або через неї виражено [The Philosophy of Laughter and Humor 1986: 4]. Про зв'язок втіхи та гумору говорить Оксфордський словник англійської мови, визначаючи гумор як таку властивість дії, мови чи письма, що збуджує втіху. Вказуючи на широке значення поняття втіхи, Дж. Морреаль пропонує його обмежити сферою добровільного спрямування уваги в певному напрямі. У результаті переспрямування уваги під впливом гумору відбувається *концептуальний зсув* (a conceptual shift), досвід переживання якого викликає насолоду. Як і відчуття задоволення від тактильних чи сенсорних змін безгуморного сміху, концептуальний зсув гуморного сміху також супроводжується переживанням радості.

Схожі чуттєві зміни викликає музика, котра, аналогічно до гумору, викликає втіху [див.: Гомілко 2010]. Музика, як і гумор, будучи тілесно вzasадниченим феноменом, постає потужним культурним інструментом когнітивного вдосконалення людини. Такий ракурс бачення музики дає методологія деартизації сучасного естетичного дискурсу, коли естетичне виводять за межі артистичного у сферу практичного. Так само як і музика, гумор має справу з раціональним виміром людського буття, а не потурає людським пристрастям. Розкриттю раціонального сенсу як музики, так і сміху сприяє методологія подолання картезіанського дуалізму розум-тіло. Тоді тілесне й раціональне взаємопідсилюються, а не взаємосуперечать. Відповідно, у контексті методології виходу за межі протиставлення розумного й тілесного такі поняття, як гумор і втіха, увиразнюють раціональну атрибутивність сміху, котрий, як показує життєвий досвід, може бути *різним*, зокрема таким, що змінює мислення.

Отже, гумор, будучи культурним фактом, породжує лише притаманний

людині сміх. Його природа, на відміну від безгуморного сміху, має ментальний характер. На відміну від тілесного задоволення від лоскоти чи від раптової зміни сенсорного сприйняття, задоволення у формі втіхи є ментальним. Воно виникає завдяки відчуттю спровокованих гумором концептуальних змін. Відповідно, гумор – це ментальний стимул концептуальних змін людського мислення, уможливлених переживанням втіхи.

Завдяки відчуттю задоволення людина сприймає концептуальні зміни легко й охоче, а тому існує небезпека, що через гумор її свідомість зможе маніпулювати. Ефективність такого маніпулювання залежить від раціональної стійкості свідомості – а саме розвиненості її аналітичної, аргументативної й логічної здатності. Раціональна квалітет свідомості створює можливості для переродження гумору на хайп. Тоді замість стимулювання концептуальних змін, котрі розширюють горизонт розуміння, відбувається їх звуження або відповідне спрямування. У сучасному культурному просторі хайп постає як агресивний і нав'язливий когнітивний стимул примітивних людських реакцій – помсти, злостивості, насильства, заздрощів тощо. Захоплення хайпом паралізує раціональне мислення, а тому становить серйозну загрозу для суспільства. Таким чином, хайп можна розглядати як перероджену форму гумору.

Амбівалентність гумору як тригер хайпу. Отже, гумор, як і сміх, може бути різним. З одного боку, він уподібнює людей до безсмертних, а з іншого – позбавляє їх здорового глузду. А тому можна говорити про амбівалентну природу гумору. Традиційні теорії гумору – теорія зверхності (Superiority Theory), теорія полегшення (Relief Theory) й теорія інконгруентності (Incongruity Theory) – виявляють цю амбівалентність кожна по-своєму. Попри популярність цих теорій, варто коротко нагадати їхні основні ідеї.

Згідно з теорією зверхності, при витоків котрої стоять такі видатні постаті, як Платон, Арістотель і Гоббс, сміх виникає в результаті відчуття переваги над іншими людьми або над власним минулим. Опоненти такого пояснення сміху говорять про численні прояви відчуття зверхності, котрі сміх не супроводжує, а тому виводити природу сміху з останнього немає достатніх підстав. Щодо теорії полегшення, котру асоціюють із такими іменами, як Спенсер і Фройд, то вона більше стосується психологічних аспектів сміху. У основу цієї теорії покладено ідею про сміх як механізм вивільнення від зайвої нервової енергії. Опоненти цього тлумачення сміху вбачають у психологічному полегшенні лише супутню рису сміху, а не його фундаментальну ознаку.

Тим часом теорія інконгруентності більше поширена серед філософів і дає підстави для синтезу згаданих теорій. Відомо, що до витоків теорії

інконгруентності мають відношення такі мислителі, як Кант, Шопенгауер і К'єркегор. Ключовим для цієї теорії є питання про природу об'єкта, котрий викликає сміх, або, інакше кажучи, про стимул сміху. *Інконгруентність*, що означає невідповідність сподіванню (тілесному чи ментальному) щодо того, яким об'єкт *мав би бути*, посутньо визначає природу стимулу сміху. Таким чином інконгруентність постає як аспект інтенціональності об'єкта. Однак фіксація порушення узвичаєної конфігурації певного об'єкта чи через тактильний дотик, чи через сенсорне сприйняття, чи в мисленні не завжди викликає втіху.

Справді, руйнування наших сподівань може викликати страх, відразу, злість, сум. Зустріч у власному домі з грабіжником частіше викликає гнів, аніж сміх. Такий тип реакції на інконгруентність називають негативною емоцією (negative emotion) [Morreal, 1986: 190]. Також інтенційний стрес може породити здивування – коли за несподіваним ми прагнемо отримати зрозуміле, тобто пізнати інконгруентність об'єкта, перетворюючи його на знайоме та звичне явище. Такий тип реакції на інконгруентність називають асиміляцією реальності (reality assimilation) [Morreal, 1986: 192]. Але зовсім інший тип реакції на інконгруентність виявляє гумор. Його називають гуморною втіхою (humorous amusement) [Morreal, 1986: 195]. На відміну від негативних емоцій, гуморна втіха не жахає – вона дарує радість, а на відміну від здивування, вона не спонукає до пізнання та зміни об'єкта – навпаки, воліє його зберегти в нинішньому вигляді. Бо споглядання інконгруентності в гуморі приносить задоволення, а отже втішає.

Чому інконгруентність у випадку гумору втішає, а не лякає чи дивує? Адже з часів Платона людський розум втішається гармонією та порядком, тоді як хаос і безлад викликає в нього відразу. Тож людина як раціональна істота мала б уникати абсурдності гумору. Популярний термін «когнітивний дисонанс» вживають у значенні внутрішнього психічного конфлікту, зумовленого суперечностями ментальних схем сприйняття певного об'єкта як аномалії. Уникнення такого стану стає можливим завдяки редукції цієї аномалії, коли мислення виносить за дужки те, що його заплутує. А це означає, що гумор як джерело мисленневих аномалій мав би швидко зникнути.

Що ж утримує гумор у культурі, незважаючи на його інконгруентну природу? Еволюційна логіка вказує на людський розум. Складається враження, що він отримує найбільшу вигоду від гумору. Адже завдяки йому людське мислення призвичаюється мати справу з незвичним і незрозумілим, спонукаючи до змін власні концептуальні схеми. Насолоджуватися гумором водночас означає посилювати власну допитливість і терпимість до інакшості, а також сміливість визнати межі

власного розуму. На відміну від інших культурних факторів, гумор учить людей жити у світі, де повно несподіванок.

Висновки: гумор як захист від хайпу. Уже зазначалося, що в результаті переродження гумору на хайп замість посилення розуму відбувається його послаблення. В Україні, де моделі класичної раціональності не стали усталеними настановами культури, хвиля хайпу виявилася надто потужною. Не зміст і розуміння, а стимулювальні чинники й емоції на сьогодні визначають політичний порядок денний. Небезпечність хайпу як культурної моделі полягає в тому, що завдяки йому відбувається масштабне агресивне нав'язування примітивних емоційних і когнітивних реакцій, що уможливорює потужну маніпуляцію свідомістю та поведінкою людей. Орієнтація на хайп у політичному житті загрожує фундаментальному прагненню людського буття до індивідуальної свободи, а тому суперечить демократичним цінностям.

Варто зазначити, що останнім часом схильність до хайпу виявляє не лише українське суспільство. Спостерігаємо глобальне захоплення хайповістю політичного простору, котрий традиційно вважався місцем розгортання раціонального дискурсу. Замість переконань і цінностей, серед сучасних політиків побуває великий попит на засоби збудження та стимуляції людської поведінки, як-от піар, ажітаж, епатаж, галас тощо. Останні політичні події у світі та в Україні засвідчують їхню дієвість. Ось чому особливої уваги заслуговує питання розрізнення гумору та хайпу. Розпізнати хайп значно важче культурам без стійкого імунітету раціональності – як-от, наприклад, Україна. Зміцнення такого імунітету в перспективі посилення впливу цифрових технологій значною мірою залежить від спроможності людей сміятися по-людськи – з гумором, а не хайпувати з ненавистю й невіглаством.

Список використаної літератури

- Гомілко О. (2010) *Музика: гармонія сфер чи інструмент культури?*, в: *Добца / Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології*, Одеса: ОНУ ім. Мечнікова, вип. 15, сс. 181–189.
- Scruton, R. *Laughter*, in *The Philosophy of Laughter and Humor* (1986) edited by John Morreall, State University of New York Press, pp. 156–171.
- Morreall, J. (1986) *Funny Ha-Ha, Funny Strange, and Other Reactions to Incongruity*, in *The Philosophy of Laughter and Humor*, ed. by John Morreall, State University of New York Press, pp. 188–207.
- The Philosophy of Laughter and Humor* (1986), ed. by John Morreall, State University of New York Press, 270 p.
- Ross, M., Owren, M., Zimmermann, E. (2009). *Reconstructing the Evolution of*

Laughter in Great Apes and Humans, in: *Current Biology*, 19(13): 1106–1111. URL: [https://www.cell.com/current-biology/fulltext/S0960-9822\(09\)01129-4?_returnURL=https%3A%2F%2Flinkinghub.elsevier.com%2Fretrieve%2Fpii%2FS0960982209011294%3Fshowall%3Dtrue](https://www.cell.com/current-biology/fulltext/S0960-9822(09)01129-4?_returnURL=https%3A%2F%2Flinkinghub.elsevier.com%2Fretrieve%2Fpii%2FS0960982209011294%3Fshowall%3Dtrue)

Ольга Гомилко

ЮМОР КАК АТРИБУТ РАЗУМА ИЛИ ТРИГГЕР ХАЙПА?

Философское исследование смеха углубляет знания о человеческом разуме. Благодаря смеху человек касается границ рациональности, при этом не разрушая их, а расширяя. Разграничение смеха на юморный (порожденный юмором) и безъюморный помогает, с одной стороны, выделить его чисто человеческую форму, а с другой — рассматривать смех как универсальный признак, уподобляющий человеческий и животный миры. Понятие юморного удовольствия способствует пониманию механизма преобразования смеха в юморный, благодаря которому происходит концептуальный сдвиг. Существует возможность перерождения юмора в хайп. Тогда вместо стимулирования концептуальных изменений, которые расширяют горизонт понимания, происходит их сужение или манипуляционное направление.

Ключевые слова: *безъюморный смех, концептуальный сдвиг, инконгруэнтность, разум, телесность, хайп, юмор, юморное утешение, юморный смех.*

Olga Gomilko

HUMOR AS AN ATTRIBUTE OF THE MIND OR A TRIGGER OF HYPE

The philosophical study on laughter deepens our understanding of the human mind. Due to laughter, a person touches the limits of rationality, while not destroying them, only expanding. Distinguishing between non-humorous laughter and humorous one (i. e. generated by humor) helps, on the one hand, to distinguish its merely human form, and, on the other hand, to consider laughter as a universal feature, common both to the human and animal worlds. The concept of humorous amusement allows us to understand the mechanism of transformation of laughter into humorous laughter, and due to that, a conceptual shift occurs. Nevertheless, there is also a possibility for humor to transform into hype. Then, instead of stimulating conceptual changes that expand the horizon of understanding, narrowing or manipulative directing of those changes take place.

Keywords: *conceptual shift, humor, humorous amusement, humorous laughter, hype, incongruity, mind, non-humorous laughter, the human body.*

References

- Gomilko, O. (2010) *Muzyka: harmoniya sfer chy instrument kultury?* [Music: harmony of spheres or cultural tool], v: Δόξα / Doksa. *Zbirnyk naukovykh prats z filozofiyi ta filolohiyi*, Odesa, ONU im. Mechnikova, vyp. 15, pp. 181–189.
- Scruton, R. *Laughter*, in *The Philosophy of Laughter and Humor* (1986) edited by John Morreall, State University of New York Press, pp. 156–171.
- Morreall, J. *Funny Ha-Ha, Funny Strange, and Other Reactions to Incongruity*, in: *The Philosophy of Laughter and Humor* (1986) ed. by John Morreall, State University of New York Press, pp. 188-207.
- The Philosophy of Laughter and Humor* (1986) ed. by John Morreall, State University of New York Press, 270 p.
- Ross, M., Owren, M., Zimmermann, E. (2009). *Reconstructing the Evolution of Laughter in Great Apes and Humans*, in: *Current Biology*. 19(13): 1106-1111. URL: [https://www.cell.com/current-biology/fulltext/S0960-9822\(09\)01129-4?_returnURL=https%3A%2F%2Flinkinghub.elsevier.com%2Fretrieve%2Fpii%2FS0960982209011294%3Fshowall%3Dtrue](https://www.cell.com/current-biology/fulltext/S0960-9822(09)01129-4?_returnURL=https%3A%2F%2Flinkinghub.elsevier.com%2Fretrieve%2Fpii%2FS0960982209011294%3Fshowall%3Dtrue)

Стаття надійшла до редакції 3.05.2020

Стаття прийнята 3.06.2020